

УКРАЇНСЬКЕ ІСТОРИЧНЕ ТОВАРИСТВО

Серія: Грушевськіяна ч. 1

Любомир Винар

АВТОБІОГРАФІЯ
МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО
з 1906 і 1926 років як джерело
до вивчення його життя і творчости

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

НЬЮ-ЙОРК — ТОРОНТО — МЮНХЕН

1974

УКРАЇНСЬКЕ ІСТОРИЧНЕ ТОВАРИСТВО

Серія: Грушевськіяна ч. 1

Любомир Винар

**АВТОБІОГРАФІЯ
МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО
з 1906 і 1926 років як джерело
до вивчення його життя і творчости**

НЬЮ-ЙОРК — ТОРОНТО — МІУНХЕН

1974

UKRAINIAN HISTORICAL ASSOCIATION

Series: Studies on Michael Hrushevskyj No. 1

Lubomyr Wynar

Michael Hrushevsky's 1906 and 1926
Autobiographies as a Historical Source

NEW YORK — TORONTO — MUENCHEN

1974

ВІД ВИДАВНИЦТВА

У 1974 році минає 40 років від смерти найвизначнішого українського історика, провідного державного і громадського діяча, першого президента Української Народної Республіки, Михайла Сергійовича Грушевського. Від початку появи «Українського Історика» ми уважали нашим обов'язком містити на сторінках журналу матеріали присвячені життю і науковій творчості нашого найвизначнішого вченого і організатора наукової праці. З нагоди Столітнього ювілею народин Михайла Грушевського (1866-1966) вийшло ювілейне число «Українського Історика» з численними статтями присвяченими різним аспектам життя і творчості Ювілята. Докладний огляд матеріалів присвячених М. Грушевському на сторінках У. І. подав у своїй статті Олександр Домбровський «Грушевськіяна в „Українському Історикі»», У. І., ч. 3-4, 1973. Ми свідомі, що в поневоленій Україні не є можливо ступдіювати об'єктивно творчу спадщину і життя нашого історика, якого твори є заборонені. Цей обов'язок спадає на українських дослідників поза межами України. Саме у 1974 році відзначаючи 40-річчя з дня смерті Михайла Грушевського, започатковуємо нову серію у виданнях Українського Історичного Товариства — «Грушевськіяну». Як перший випуск нової серії появляється джерельна студія визначного дослідника життя і творчості Михайла Грушевського, Любомира Винара н. т. «Автобіографія Михайла Грушевського з 1906 і 1926 років, як джерело до вивчення його життя і творчості». Цим виданням не лише відзначаємо 40-річчя смерті Михайла Сергійовича, але рівночасно започатковуємо цілу низку публікацій присвячених його творчості і життю. У новій серії «Грушевськіяни» плянуємо також передруковувати деякі рідкісні праці Михайла Грушевського. Заплановано також видати його збірні наукові праці, зокрема статті, що появилися в Записках НТШ і київській «Україні». Також у новій серії будево друкувати архівні і бібліографічні матеріали, що мають безпосереднє відношення до діяльності і творчості М. Грушевського. Ми віримо, що вивчення творчості і життя нашого найвизначнішого історика належить до наших основних завдань і обов'язків.

Одним із найважливіших джерел для відтворення біографії Михайла Грушевського являються його автобіографічні писання. Вже раніше я відмітив нечисленність і скупість матеріалів Грушевського про його власне життя і діяльність.¹ Якщо взяти до уваги діапазон його наукової праці й участь майже в усіх ділянках суспільного життя, тоді краще зрозуміємо причини, які не дозволили Грушевському залишити у творчій спадщині обширніші біографічні записки.

Саме тому потрібна докладна аналіза двох його друкованих автобіографій для уточнення певних біографічних даних і оцінки окремих етапів життя Михайла Грушевського.

Дотепер відомо, що Грушевський написав три автобіографії і два біографічні нариси. У хронологічному порядку постараємося коротко обговорити ці джерельні матеріали.

Першу автобіографію латинською мовою Михайло Грушевський виготував у 1890 році і вислав її до професора Д. Беяєва, голови державної іспитової комісії Київського Університету.² На жаль ця автобіографія не зберіглася в університетському архіві. Можна здогадуватися, що це була коротка, формальна автобіографічна записка М. Грушевського з подрібними даними про його студії, семінарійні праці, а також із головнішими біографічними інформаціями.

Друга автобіографія була опрацьована і видана у травні 1906 року у Львові накладом 50-ти примірників.³ У зв'язку з цєю першою видрукованою *Автобіографією* Грушевський писав: «Давніше я робив пляни, коли мені мине сорок літ (мовляв оброблю ся вже тоді, буду мати

¹ Любомир Винар, *Молодість Михайла Грушевського*. Мюнхен: Українське Історичне Товариство, 1967, стор. 3–5.

² Докладніше про це в статті В. Міяковського: «До біографії М. Грушевського», *Краківські Вісті*, ч. 70, 1944.

³ Михайло Грушевський, *Автобіографія*. Львів, 1906. 16 стор. (Друковано, як рукопис).

Автобіографію з 1906 року перевидав фотографічним способом Андрій Григорович у 1965 році, накладом 100 примірників.

Михайло Грушевський, *Автобіографія*. Торонто: Acropolis Press, 1965, 16 pp.

Історію в шести томах на укінченню і т. д.) написати свої мемуари. Сеї осени мине мені сорок літ, але час коли я оброблю ся і зможу взятися до писання тих мемуарів, відсувається все дальше, а життя й робота забирає все більше. Тому, з нагоди бажання одного з молодших українських письменників мати біографічні дати про мене, засівши за списання тих дат, я задумав написати їх трохи ширше, а на бажання моєї фамілії, друкую сю записку в малім числі примірників — для рідних і близьких».⁴

Згадану *Автобіографію* опрацював Грушевський між 8 і 17 травня 1906 р. з нагоди його десятилітньої наукової і громадської праці в Галичині. Вона кінчається на 1905 році.

У 1920 році у вінніпезькому українському тижневику «Український Голос»⁵ появилася автобіографічний лист М. Грушевського п. н. «З життя проф. М. Грушевського», в якому знаходимо відомості про його життя в роках 1914 до 1919. Цей автобіографічний матеріал перевидало у ювілейному числі «Українського Історика», присвяченого століттю Михайла Грушевського п. н. «Автобіографія Михайла Грушевського, 1914—1919».⁶

У 1926 році у Києві величаво відзначувало 60-тиріччя з дня народження і 40-аріччя наукової і науково-організаційної діяльності Михайла Грушевського. З нагоди цього ювілею появилася двотомний ювілейний збірник,⁷ а також окреме видання присвячене ювілейним святкуванням.⁸ Саме тоді вийшла друга *Автобіографія* М. Грушевського.⁹ Дане видання включає у дещо зміненій формі першу друковану *Автобіографію* з 1906 року і її продовження-додаток, що охоплює роки 1906 до 1924 включно. Саме цікаво підкреслити, що в цій частині автобіографії діяльність і життя М. Грушевського подається у третій особі, а не в першій. Проте немає сумніву, що це доповнення опрацював сам Грушевський або хтось із близьких його співробітників. *Автобіографію* з 1926 року друковано, як рукопис і мала вона появитися тиражем 2000 примірників. Цікаво підкреслити, що за цим виданням я шукав довший час по головних європейських і американських бібліотеках, але безуспішно. Лише з великим трудом його одержано з одної бібліотеки в Росії. Здається, що в 1930-их роках *Автобіографію* Грушевського вилучено з бібліотечних фондів і знищено.

⁴ М. Грушевський, *цит. пр.*, стор. 15—16.

⁵ «З життя проф. М. Грушевського», *Український Голос*, ч. 16 (21 квітня) 1920. Також цей нарис появилася в *Народній Волі* п. н. «Життя М. Грушевського від вибуху війни», ч. 57. 1920.

⁶ *Український Історик*, ч. 1—2 (9—10) 1966, стор. 98—101.

⁷ Українська Академія Наук, *Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергійовича Грушевського*. Київ, 1928, 2 томи.

⁸ *Ювілей академіка М. С. Грушевського 1866—1926*. Київ, 1927. (Видання Ювілейного Комітету Української Академії Наук.)

⁹ М. С. Грушевський, *Автобіографія*. Друкується, як рукопис. Київ, 1926, 31 стор.

Врешті треба згадати автобіографічний нарис М. Грушевського, що появилася у 1928 році п. н. «Як я став белетристом»¹⁰ у формі передмови до збірки його оповідань «Під зорями». Це цінний матеріал для пізнання літературних зацікавлень історика і його світоглядних шукань.

Є відомості, що в 1920-их роках, по повероті в Україну, Грушевський провадив записник або щоденник, який опісля опинився в руках большевицьких слідчих.¹¹ Про зміст цього записника нічого не знаємо.

Безсумнівно, що цінні автобіографічні матеріали Грушевського розкинені в різних його промовах, листуванні та статтях. Проте основним завданням нашої статті дослідити його головні автобіографії з 1906 і 1906 років, щоб на цій основі можна було порівняти їхній зміст і зробити певні висновки.

Рід і родинне життя Михайла Грушевського

Найбільш певні дані про рід Грушевського знаходимо в його *Автобіографії* з 1906 і 1926 років. Порівнюючи два тексти автобіографій бачимо, що у виданні з 1926 року знаходимо більше інформації про його предків. Для кращого порівняння наводимо два тексти:¹²

А—1906

Я походжу з давньої (звісної з XVII в.), але бідної духовної родини Грушів пізніше Грушевських, що загнідила ся в Чигиринському повіті. Батьку мойому, Сергію одначе удалося, завдяки енергії й здібностям, досягнути вищу освіту й він, не прийнявши священства, віддав ся діяльності педагогічній, а бувши автором одного популярного в Росії підручника славянської мови, не тільки міг забезпечити нам дітям можливість без жури за хліб, віддати ся науковій роботі за молоду, а й лишив нам по собі досить знач-

А—1926

Я походжу з давньої (звісної з XVII в.), але бідної духовної родини Грушів, пізніше Грушевських, що загніздила ся в Чигиринському повіті. Були се переважно дячки, паламарі, але дідові мойому Федорові вдалося дійти священства і перейти під Київ, до села Лісників, і се помогло батьку мойому Сергію вийти на дорогу, хоч він рано зівстався сиротою, але завдяки енергії і здібностям досягнув вищу освіту й не прийнявши священства, віддав ся діяльності педагогічній, був спочатку «професором» в семінаріях переяслав-

¹⁰ М. Грушевський, *Під зорями*. Київ: В-во «Рух», 1928, стор. 5—18. Передруковано у збірнику — Михайло С. Грушевський, *Вибрані праці*. Зібрав і упорядкував матеріал Микола Галій. Нью-Йорк: Головна управа УРДП, 1960, стор. 170—177.

¹¹ Розповідь пані проф. Наталії Осадча-Янати. Також її «Спогади про Михайла Сергійовича Грушевського». (Архів УІТ — недрукована рукопись).

¹² У дальшому *Автобіографія* Грушевського з 1906 року буде цитована, як А—1906, а *Автобіографія* з 1926 року, як А—1926.

ний маєток — зрештою в значній частині призначений ним знов таки на цілі гуманітарні (стипендії й школу) стор. 1.

сько-полтавській і київській, потім директором народних шкіл на Кавказі, а будучи автором одного популярного в Росії підручника слов'янської мови, не тільки міг забезпечити нам дітям, можливість, не журячись за хлібом насущним, віддаватися науковій роботі за молоду, а й зіставив по собі значний маєток — в значній частині призначений ним знов таки на цілі гуманітарні (стипендії і школу) стор. 3.

У світлі цих даних відпадає гіпотеза Івана Крип'якевича про походження роду Грушевських від знатного козацького роду Груш у XVII ст.¹³

Про діда Михайла, отця Федора Грушевського, не маємо жадних докладніших даних. Правдоподібно він помер у 40-их роках XIX ст. Михайло Грушевський виразно зазначає, що його батько Сергій (1833—1901) рано лишився сиротою. Про свою маму Главіру з роду Опок-Опоцкевичів, М. Грушевський згадує в обох автобіографіях, що вона походила з широко розгалуженої священичої родини в полуднево-західній Київщині.

Загально відомо, що Михайло Грушевський жив дуже близько із своїм батьком Сергієм, який помер у 1901 році. Треба підкреслити, що в *Автобіографії* з 1906 року є згадка М. Грушевського про смерть його батька, мовляв «умер батько мій, в котрім я все мав сильну моральну опору — у січні 1901 р.»¹⁴ Проте у виданні з 1926 року цієї згадки не знаходимо. Тут треба ствердити, що Михайло Грушевський у своїх коротких автобіографічних нарисах не подав вичерпних відомостей про своїх батьків, а також своє власне родинне життя. Це можна пояснити скромним розміром цих публікацій.

На цьому місці бажаємо коротко доповнити відомості М. Грушевського про його батька. Це треба зробити з огляду на скупість інформацій про Сергія Грушевського в автобіографіях його сина і взагалі в науковій літературі. Наші дані базуємо головню на некролозі про батька М. Грушевського, який появився в ЛНВіснику в 1901 році.¹⁵ На нашу думку цей некролог був написаний Михайлом Грушевським, як редактором ЛНВ, або якимсь співробітником журналу, який одержав інформації від Михайла. Сергій Грушевський народився

¹³ Іван Крип'якевич, *Михайло Грушевський*, Львів, 1935, стор. 9.

¹⁴ М. Грушевський, А—1906, стор. 11.

¹⁵ «Некрологи», *Літературно-Науковий Вістник*, т. 13, 1901, стор. 220.

в 1833 році в Чигирині в дяківсько-священничій родині. Він скінчив київську семінарію і духовну академію та одержав ступінь магістра богослов'я у 1859 році на основі оборони магістерської праці *Исторія християнської проповіді в Китаї*. Ця праця була друкована в Трудах духовної академії в 1860 р. В 1860-их роках Сергій Грушевський був професором духовної семінарії в Києві, а опісля в 1865 році перейшов на службу міністерства освіти і став учителем гімназії і директором учительської семінарії в Холмі, де і народився Михайло Грушевський 17 вересня ст. ст. 1866 р. В *Автобіографії* Михайло Грушевський згадує, що його батько переїхав у 1869 році на Кавказ, спершу проживав в Кутаїсі, а опісля в Ставрополі і Владикавказі. На Кавказі Сергій Грушевський був інспектором, а потім директором народних шкіл Ставропольської (1870), а згодом Терської області.

За словами М. Грушевського «під впливом оповідань батька, що заховав тепле прив'язання до всього українського — мови, пісні, традиції, в мені рано збудилося й усвідомилося національне українське почуття, піддержуване книжками, тими рідкими поїздками на Україну, що малювалися йому в авреолі далекої «вітчини», і контрастом чужо-племенної й чужомовної чужини».¹⁶ В некролозі про Сергія Грушевського подано таку його характеристику: «Відірваний цілими десятиліттями літ від рідних країв, покійник до смерті заховав прив'язання до своєї народности й її мови, і всюди маніфестувався яко Українець, не вважаючи на досить високе урядове становище (покійник мав рангу «превосходительства» і досить високі декорації): він дуже інтересувався новітнім літературним-науковим українським рухом і нераз причинився значнішими датками на потреби Наукового Т-ва ім. Шевченка.»¹⁷

Немає сумніву, що Сергій Грушевський був типовим представником українського етнографічного патріотизму, що його передав своїм дітям. Він помер 27 січня (9 лютого) 1901 року. На загальних зборах НТШ, голова Товариства прощав свого батька, як члена-основника і «вірного приятеля нашого Товариства».

Без належного наświetлення прив'язання Сергія Грушевського до української культури і взагалі українства — було б надзвичайно тяжко зрозуміти юнацький вік його сина Михайла, формування його раннього світогляду і характеру. Про Марію Грушевську з Вояковських, дружину історика, знаходимо лише дуже коротку, але теплу згадку в А-1906. Це саме відноситься до його доньки Катерини. Натомість в А-1926 ця нотатка пропущена і Грушевський лиш згадує загально про його сім'ю. Для безпосереднього порівняння наводимо тексти з двох автобіографій:

¹⁶ М. Грушевський, А-1906, стор. 1, А-1926, стор. 4.

¹⁷ «Загальні збори Наукового Товариства ім. Шевченка», ЛНВ, т. 14, 1901, стор. 176.

За всім тим дало се багато прик-рого (мова про конфлікти в НТШ-Л. В.), а певною компензатою служила мені лише моральна опора, яку давала сім'я (оженився я 1896 р. з Марією Вояковською, львівською учителькою, яка була вірним і тямущим товаришем мені в моїй діяльності, а 1900 р. родилася нам донька Катерина (стор. 11)).

За всім тим дало се багато прик-рого, а певною компензатою служила мені лише моральна опора, яку давала сім'я... (стор. 18).

Не знаємо, як пояснити цей пропуск про дружину і доньку М. Грушевського в його А-1926. Можливо, що в нових обставинах життя і праці на Україні, він уважав доцільним більше наголосити громадську і наукову працю. В кожному разі про Марію Вояковську не маємо багато даних. Знаємо, що вона походила із священничої галицької родини і правдоподібно народилася біля 1870 року в Підгайцях. Деякі інформації про родину Вояковських свого часу надіслав мені о. Н. Вояковський. Для кращої реконструкції біографії дружини М. Грушевського наведемо уривок з даного листа:

В першій мірі хочу вияснити: в якому родинному відношенні я є до Михайла Грушевського. Отже жінка проф. Грушевського була рідною сестрою мого покійного батька о. Сильвестра Вояковського. В Києві мою тітку звали не інакше, як Марія Сильвестровна, а це тому, що мій дід, а батько мого батька також на ім'я Сильвестер Вояковський був рівнож батьком тітки Марії — і звідси: Марія Сильвестровна. Дід був парохом в Підгайчиках, повіт Зборів (Церква св. Отця Миколая з 1737 р.). Дід вмер в молодому віці і залишилося четверо дітей: 1. полковник австрійської армії Еміліян Вояковський, 2. Олімпія жінка о. Константина Левицького, пароха Скали над Збручем, 3. Мій батько о. Сильвестер Вояковський — довголітний парох Богданівки, повіт Скалат, 4. Марія — жінка проф. М. Грушевського». ¹⁸

Марія Вояковська закінчила учительський семінар у Тернополі, а згодом працювала, як учителька у Львові. Там зацікавилася з молодим Грушевським і вони одружилися в 1896 році. Михайло Грушевський пише вірно, що його дружина була вірним і тямущим товаришем в його житті та праці. Іван Раковський у своїм спогаді згадує, що «вибрана ним дружина була не тільки дуже освічена і розумна, але і дуже розсудна, а при цьому зразкова дружина, мати і господиня дому». ¹⁹

¹⁸ Лист о. Николая Вояковського до Любомира Винара від 2. III. 1966. (Архів Л. Винара).

¹⁹ Іван Раковський, «Проф. Михайло Грушевський у Львові», *Календар-Альманах Українського Народного Союзу на рік 1952*, стор. 83. Про одруження Грушевського автор пише: «Пішов він два-три рази на вечерниці Бесіди, приглянувшись тодішній нашій молоді, познайомився з нею

Тут треба ще додати, що Марія Грушевська була знавцем мистецтва і містила свої статті і переклади з французької мови у *Літературно-Науковому Віснику*, *Артистичному Віснику* та інших виданнях. Як відомо Марія Грушевська брала участь також у політичному житті — вона була членом Центральної Ради.

Михайло Грушевський не подає жадних докладніших відомостей про свою доньку Катерину, або, як її кликали «Колюню». У своєму спогаді про Марію і Катерину Грушевських, Наталія Полонська Василенко пише, що «вся любов, вся батьківська увага й опіка належала неподільно їй».²⁰ Катерина Грушевська вибилася, як здібний етнограф і соціолог і була близьким співробітником свого батька. Треба лише жалувати, що дотепер не появились спогади людей, які знали родину Грушевських у Львові, Києві і на еміграції. Це значно скріпило б джерельну базу грушевськознавства.

На цьому місці слід також згадати про здоров'я Михайла Грушевського. Уже в моїй монографії присвяченій Грушевському і НТШ,²¹ я підкреслював, що він мав неврастенію. Про це знаходимо доволі докладну інформацію в А-1906: «Тим часом з осені 1903 року чи то наслідком попередніх усильних зайнять, чи якихось спеціальних причин, неврастенія моя почалася наново загострюватися, проявляючися в припливах крові до голови, головних болях і т. д., що майже унеможлиблювали якісь інтензивніші зайняття, не давали можливості брати участь у якійсь диспуті, бувати в товаристві людей, де курили, в тепло напаленім покою, для роботи треба було холодної температури, і приходилося зимою робити на дворі, в шубі, або сидіти в неоплєній хаті. Звичайні лікарські ради нічого не помагали, і се наводило на мене дуже сумні і безнадійні гадки, неважаючи на запевнення лікарів, що в стані здоровля нема нічого грізного: перспектива стратити можливість інтенсивної умислової роботи й вести життя пасивного глядача невимовно страшила мене. Думаючи, що може подорож заспокоїть нерви, весною 1904 року я зробив недовгу подорож до Італії, другу під осінь; але при таких зденервованню дорога давала себе знати своїми прикрими сторонами, і подорожі закінчувалися в прискоренім темпі — скорше до дому. Поволі одначе, з весною 1905 р. головно, сей прикрий стан став поліпшатися, а з ним вступила енергія й надія на дальше продовження Історії».²²

Цих даних не знаходимо в А-1926. Можливо, що Грушевський не бажав пригадувати читачам Автобіографії про свою хворобу із ранніх років праці. У кожному разі ця інформація надзвичайно важлива для дослідника життя і діяльності Грушевського. Він пише, що у 1903

і... одружився з Марією Вояковською. Це був просто грим з ясного неба для нашої львівської „сметанки”.

²⁰ Н. Полонська-Василенко, «Світлій пам'яті Марії та Катерини Грушевських», *Наше Життя*, ч. 4. 1956.

²¹ Любомир Винар, *Михайло Грушевський і Наукове Товариство ім. Шевченка*, Мюнхен, 1970, стор. 47—48.

²² М. Грушевський, А—1926, стор. 13.

році неврастенія відновилася. Це значить, що він мав її раніше. На мою думку, немає сумніву, що перепрацьованість Грушевського у науковому і суспільному житті у Галичині була основною причиною відновлення цієї виснажуючої хвороби.

Гімназійні і студентські роки Михайла Грушевського

Дві автобіографії Грушевського містять важливий матеріал до його молодечого періоду життя. Саме під час його гімназійного навчання формувався світогляд молодого Грушевського і саме тоді проявилася його зацікавленість різними ділянками українознавства, а під час університетських студій почалася наукова праця молодого історика.

В А-1906 і А-1926 знаходимо майже тотожні інформації про юнацький вік Михайла Грушевського. Про ці роки знаходимо таку згадку: «Рано набравши охоти до читання, позбавлений дитячого товариства, відірваний від ґрунту, я виростав серед мрій і фантазій, замкнений в собі відлюдком. В тифліській гімназії куди віддано мене в р. 1880, я з запалом читав все що міг дістати з історії, історії літератури й етнографії України, і скріпивши книжними джерелами те знання української мови, яке виніс з дому, став пробувати свої сили в белетристиці — прозі і віршах... Моєю мрією в тих часах стає зробитися з часом українським літератом, видавцем і ученим».²³

У роках 1880—1885 Грушевський в першу чергу зацікавився українською белетристикою і почав ставити свої перші письменницькі кроки. Тоді також познайомився з ділянками української історії літератури, етнографії та історії України. В автобіографії знаходимо доволі точний список лектури молодого Грушевського, яка мала вирішальний вплив на його дальній інтелектуальний розвиток. Тоді він прочитав Очерки української літератури М. І. Петрова, історичні монографії М. Костомарова, Записки о Южной Руси Куліша, збірник пісень Максимовича і Метлинського, Історію Нової Січі А. Скальковського історію слов'янських літератур О. Пипіна і Спасовича та перші річніки журналу *Кіевская Старина*. Ці всі видання, пише Грушевський, «послужили провідними нитками моїх інтересів і плянів».²⁴ Тут треба також згадати, що в Тифліській гімназії Грушевський був бібліотекарем і це дало змогу молодому гімназистові поринути в море книг та поширити своє знання і світоглядові горизонти.

У 1884 році він зв'язався з Іваном Нечуй-Левицьким, якому пере-
слав свої перші літературні спроби,²⁵ а рік пізніше у львівському
Ділі видруковано його перше оповідання «Бех аль Джугур».²⁶ Чергове

²³ А—1906, стор. 1—2, А—1926, стор. 4—5.

²⁴ Там же, стор. 2, стор. 5.

²⁵ Перші оповідання Грушевського це «Страшний свідок», «Остання кутя», «Унтер офіцер Трохим Скавучак». Ці оповідання не були друковані.

²⁶ Аналіза цього оповідання подана в нашій праці *Молодість Михайла Грушевського*, цит. пр., стор. 8—9. Згодом це оповідання передруковано у збірнику *Вік*, т. 3, 1902, стор. 165—177.

оповідання появилось в 1886 році у херсонському літературному збірнику *Степ*.²⁷

Друк цих перших оповідань молодого гімназиста мав великий вплив на їхнього автора. Про це писав Грушевський в іншому біографічному нарисі: «Такий успіх піддав мені гадку, що белетристика — се мое покликання, та сфера, в котрій я можу послужити національному українському життю. Мені здавалося, що я знайшов себе, як письменник і моя дорога стелилася передо мною ясно і виразисто... Письменство, літературна праця ввижалася мені найкращим уділом на землі, а обгострене національне почуття і культ громадського обов'язку, приціплений батьками, в сумі зробили для мене свого роду завданням життя-вести роботу на ниві українського письменства, в інтересах українського життя».²⁸

Рівночасно з белетристичною творчістю і літературними зацікавленнями Грушевського розвивався в нього інтерес до історичних дослідів і вкінці «історія бере гору над слявістикою».²⁹ Він интересується полемікою про початки Русі, ранньою козаччиною і гіпотезами про її походження, спорами «українофілів» з «централістами» та іншими темами.

У відносно короткому часі закінчився «белетристичний період» в житті молодого Грушевського. На це спричинилися деякі прикрі події в тифліській гімназії. В *A-1906* він лиш коротко згадує, що мав «сильні психічні потрясення, які прийшлося мені пережити на порозі університету».³⁰ Цей згадки вже не знаходимо в *A-1926*. В чому ж була справа? Відповідь на це питання знаходимо в пізнішому біографічному нарисі Грушевського з 1928 року. Отже у 1885 році він уже готувався до матури. Будучи найкращим учнем на цілу гімназію, М. Грушевський надіявся здати матуру з найвищим відзначенням — золотою медалею. Саме тоді прийшла катастрофа, або, як згодом він писав, «провал». Ця криза була пов'язана безпосередньо зі справою викрадення матуральних тем з канцелярії директора гімназії — звичай, що став своєрідною традицією тифліських гімназистів. Справу викрадення матуральних тем своєчасно розкрили і всі матуральні кандидати були відповідно покарані, а в тому числі М. Грушевському і другим відмінникам відмовили право на золоті медалі. Він це надзвичайно тяжко пережив, перейшов психічне потрясення і вирішив більше не писати белетристичних творів.³¹ Цей епі-

27 М. Заволока, «Бідна дівчина», *Степ*, Херсон, 1886, стор. 315–337. Свої ранні твори підписував Грушевський псевдонімом М. Заволока.

28 М. Грушевський, «Як я став белетристом», цит. пр., стор. 171.

29 *A-1926*, стор. 5.

30 *A-1906*, стор. 2.

31 Викривши цей секрет студентів, «директор і вся гімназійна братва не чули себе з роздражнення і гніву. Такий прекрасний і чудово вишколений і приготований випуск! На бісового батька були йому потрібні всі матуральні теми, коли він і без них прекрасно їх би подужав! Се правда теми були замінені новими, і наш випуск цілком добре на них відповідав. Але проте наша гімназія — перша гімназія округи оскандалилась. Замість

зод в житті молодого Грушевського надзвичайно важливий для розуміння його психічної структури і взагалі молодечого світовідчуження.

В першу чергу треба підкреслити, що він був надзвичайно здібним і працьовитим учнем і тому вибився на першого учня на цілу гімназію. Рівночасно був великим ідеалістом і вже на гімназійній лавці вирішив присвятити себе справам національного відродження свого народу. Також зауважуємо, що молодий Грушевський був амбітною людиною, а заразом мав схильність попадати в депресію і переживати нервові струси. Можливо, що це були початки його неврастенії. В кожному разі в автобіографії знаходимо декілька заміток про його аскетизм і своєрідну ізоляцію від оточення, або, як Грушевський писав, що виростав «серед мрій і фантазій, замкнений в собі відлюдком».³² Рівночасно він мав велику самодисципліну і виїняткову силу волі. Це проявлялося майже в усіх життєвих починах Грушевського. І хоча часами були хвиливи заломання, невдачі, він був прямолінійний і йшов прямим шляхом до визначеної мети. Це найкраще видно у постанові Грушевського служити своєму народові своїм знанням, своїм творчим пером. Постанові, яку він виніс ще на гімназійній лавці, серед чужинецького оточення.

Михайло Грушевський здав матуру 13 червня 1886 року і готувався на студії до київського університету.

Саме його записки про тодішний Київ і університетські студії заслуговують на докладніший розгляд.

Михайло Грушевський підкреслив незадовільний і жалюгідний стан Київського університету в 1880-их роках і взагалі задушливу атмосферу, створену переслідуваннями царської влади. «Ті роки, 1886—90, пише він, коли проходив я університетський курс (на філологічному факультеті), належали до сумних часів російських університетів і київський не робив між ними виїмку. На перший плян висунено класичну філологію, все інше зіпхнено на другий плян, обкрито і обмежено загальними курсами... Семінарії поставлені були незвичайно слабо. Система нагінок за всякою вільнішою гадкою зі сторони уряду і власних чорносотенців витворяли задушливу атмосферу».³³

Про Володимира Антоновича, його професора і опікуна, Грушевський згадує, як про «найбільшу окрасу тодішньої української нау-

триумфу, така ганьба. Нас позбавили медалів, нас трактували, як ледащо... Я незвичайно глибоко, підвищено-вразливо відчув сю катастрофу і всі зв'язані з нею моральні пониження. От куди заводить амбіція! До біса з амбіцією! До біса усі честолюбні пляни! Вони будувалися на літературі, на письменстві — до ката літературу, до ката писання! Се одно ласкотання амбіції. Треба взяти себе в руки. Скрупулянтне виконання обов'язків і більше нічого... Я пережив духову трагедію Гоголя в мініятурі і зломив перо белетриста». М. Грушевський, «Як я став белетристом», стор. 175—176.

³² А—1906, стор. 1, А—1926, стор. 4.

³³ А—1926, стор. 6, А—1906, стор. 2—3.

ки», але робив він на нього вражіння «чоловіка утомленого тими нагінками, він ухилився від близьких зносин з студентами й все більше відсувався від історії в «спокійніші», як на ті погані часи, сфери археології, історичної географії, нумізматики».³⁴

Грушевський подав вірну характеристику відносин у київському університеті. Як відомо після голосних студентських заворушень у 1884 році у зв'язку з святкуванням 50-и річчя Університету, прийшла урядова реакція. Університет зачинено на деякий час і лише з 1885 роком знову ж на ньому зачалосся аудиторне навчання. У зв'язку з цими студентськими розрухами Сергій Грушевський взяв від сина свого слово, що він не буде активізуватися в студентському житті.³⁵

Проте характеристика Володимира Антоновича вийшла в Грушевського доволі блідо і неповно, а також він нічого не згадує про інших професорів. Про це вже писав Дмитро Багалій, який раніше студіював у Київському університеті.³⁶

Крім В. Антоновича в київському університеті в тому часі викладали В. С. Іконніков, О. Ф. Кістяківський, П. В. Голубовський, М. Ф. Владимирський-Буданов, І. Лучицький та інші. Починаючи вже з 1887 року М. Грушевський включився в семінарійну працю. Його перша обширніша історична розвідка «Южно русские господарские замки в пол. XVI в.» була опрацьована на семінарі проф. В. Антоновича,

³⁴ Там же.

³⁵ Грушевський згадує, що його батько «настрашений тодішними студентськими „історіями“, довго не годився на се (щоб М. Грушевський студіював у Києві – Л. В.) і дав згоду, тільки звязавши мене обіцянкою, що я не буду брати участі в ніяких студентських гуртках», А–1906, стор. 2, А–1926, стор. 6.

³⁶ Багалій писав: «Я сам вихованець історико-філологічного факультету київського університету, правда, троха раніших часів (1876–1880 р.), але професори наші були майже ті самі. І на мою думку, про декого з наших учителів-професорів можна згадати з позитивного боку і як про викладачів, і як про наукових робітників. Тут у центрі уваги серед професорів М. С. треба поставити нашого спільного вчителя В. Б. Антоновича. Стан тодішньої української історіографії дуже сприяв науковому розвитку М. С. і утворенню з нього видатного історика, звичайно, на тлі тих здібностей і того хисту, що були в нього самого вкупі з великою захопленістю науковою працею».

Дмитро Багалій, *Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті*, т. I, Київ 1928, стор. 74.

Згодом відзначаючи 20-иліття смерті Володимира Антоновича в журналі «Україна», Грушевський писав, що «Володимир Боніфатієвич був настільки ж дорогий нам, настільки підозрілий і ненависний всім тим українофобським елементам, що окружали з усіх сторін наш український рух, чигаючи і чекаючи першого сприятливого для них моменту, щоб затоптати, заглушити його, передовсім тих, що вважалися його провідниками». М. Грушевський, «З соціально-національних концепцій Антоновича», *Україна*, кн. 30, 1928, стор. 3.

а згодом видрукована.³⁷ Це був початок творчої праці молодого історика. В автобіографії Грушевський згадує, що «з курсів і приватної лектури на розвій мого наукового світогляду й інтересів мали особливо курси і праці з сфери суспільної економії, економічної історії, археології, державного права й історії права». В Антоновича протягом чотиролітніх студій він прослухав такі курси: «старинний період російської історії», «загальний курс російської історії в XIII ст.», «Історія Галицького князівства», «Історія Західної Руси», «Історія Великого Новгороду», «Історія руської колонізації», «Руські старинности та джерела до Історії Західної Росії».³⁸ Не зважаючи на офіційну термінологію, ці курси В. Антоновича в першу чергу наголошували і охоплювали історію України. Вони дали Грушевському солідну основу в його дослідях старої доби української історії, а зокрема середньовіччя.

На третьому році Грушевський, на пропозицію Антоновича, зачав працю над ширшою студією «История Киевской Земли от смерти Ярослава до конца XIV в.», за яку в 1890 році одержав золоту медалью. «Се була, пише Грушевський, робота досить зріла: викінчена в 1890 році і потім видана (Київ, 1894), вона викликала дуже похвальні відзиви в наукових сферах, і на її підставі пізніше я був предложений кандидатом на катедру історії у Львові».³⁹ Тематично ця монографія Грушевського віддзеркалює концепцію обласного дослідження українських земель Володимира Антоновича.

У 1890 М. Грушевський склав свої дипломні іспити перед спеціальною іспитовою державною комісією, яку очолював казанський професор грецької філології Д. Беляєв. В автобіографічних записках Грушевського не знаходимо жадних даних про цю важливу подію. Тому що прогалину в його біографії слід виповнити на основі офіційних протоколів іспитової комісії, що їх досліджував В. Міяковський. В них збереглися, пише Міяковський, «точні дані про дати іспитів, ті запитання, на які відповідав Грушевський, його власноручні переклади на грецьку та латинську мови з російського тексту князичних істориків».⁴⁰ Іспити відбувалися в двох термінах — перший від 5 до 28 травня охоплював усні іспити із загальної історії, російської історії, історії церкви, історії слов'ян; в другому терміні від 1 до 22 вересня відбувалися письмові іспити з латинської і грецької філології, з російської і грецької історії, історії мистецтва і філософії. Грушевський одержав найвищі оцінки і диплом першого ступня.

Важним документом є офіційне звітлення голови іспитової комісії з 24 вересня 1890 року. Цей документ вказує на здібності і успіхи Грушевського і тому його подаємо, як одне з важливіших джерел

³⁷ А-1906, стор. 3, А-1926, стор. 6.

³⁸ В. Міяковський, «До біографії М. Грушевського», *цит. пр.*

³⁹ А-1906, стор. 3, А-1926, стор. 7. Докладніший розгляд ранніх історичних праць Грушевського в нашій праці «Ранні історичні праці Михайла Грушевського і київська історична школа В. Антоновича», *Український Історик*, ч. 3-4, 1966.

⁴⁰ В. Міяковський, *цит. пр.*

до його біографії. Беляев писав: «Изъ означенныхъ молодыхъ людей, выдержавшихъ окончательный испытанія научніа познанія оказали Грушевскій и Добровольскій по древнимъ языкамъ и предметамъ исторической группы... Въ виду этого считаю долгомъ просить Ваше Превосходительство обратить внимание на названныхъ молодыхъ людей при замѣщеніи вакансій по вышеозначеннымъ предметамъ, такъ какъ эти молодые люди даютъ полное основаніе думать, что они съ знаніемъ дѣла и добросовѣстно выполняють обязанности преподавателя по предметамъ своей спеціальности. Относительно г. Грушевского, который обнаружилъ выдающіяся познанія и способности, считаю долгомъ прибавить что онъ можетъ быть не только дѣльнымъ и знающимъ преподавателемъ гимназіи, но и подаетъ большія надежды на то, что при дальнѣйшихъ занятіяхъ онъ будетъ ученымъ спеціалистомъ по одному изъ историческихъ предметовъ. По этому г. Грушевскій заслуживаетъ вниманія и поддержки со стороны Вашего Превосходительства въ томъ случаѣ если бы Историко-филологической факультетъ сталъ ходатайствовать объ оставленіи г. Грушевского при университетѣ въ качествѣ профессорскаго стипендіата».⁴¹

На основі цієї рекомендації, як також заходів В. Антоновича, М. Грушевскій залишився при університеті, як «професорський стипендист по кафедрі руської історії».⁴² Перед ним розкривалося широке поле наукової праці. В автобіографіях знаходимо важливі інформації про психологічну настанову і громадську діяльність Грушевського під кінець його студій у 1890 році. Дві версії дещо відмінні і тому подаємо їх для порівняння:

А—1906

Під кінець курсу я почав виходити з крайностей свого психічного настрою, почав більше зближатися з людьми — бував в літературних і політичних українських кружках молодіжи, брав участь в заграничних виданнях (Правді і Зорі)... (стор. 3).

А—1926

Під кінець університетського курсу я почав більше зближатися з людьми, бував в літературних і політичних українських кружках молодіжи, займався їх організацією, читав в них виклади, брав участь в заграничних українських виданнях (Правди і Зорі), (стор. 7).

Отже в тому часі Грушевскій був не лишь многонадійним вченим, але також громадським діячем, організатором української молоді. Докладніше про тодішню його громадську діяльність довідуємося зі спогадів О. Лотоцького, які доповнюють автобіографічні нотатки Грушевського.

«Безпосередньо ближче, пише Лотоцький, стояв до промади (семінарійної) М. С. Грушевскій. Кімната його в глибині двору на розі Тарасівської та Караваївської вулиць нераз бувала місцем зборів

⁴¹ Дѣло Управл. К. Уч. Окр. «Съ документами и дипломами лицъ, окончавшихъ полный курсъ ист.-фил. К. Унив. и удостовѣренія дипломовъ 1890 г.» (Цитуємо за В. Міяковським).

⁴² А—1906, стор. 3, А—1926, стор. 7.

громад семінарської та учительської. Тут він переводив перші свої вправи тої великої організаційної праці, що так її широко і блискуче розвинув опісля в Галичині. Власне він був зверхнім провідником промади, — давав теми і матеріяли для рефератів, провадив дебатами з приводу тих рефератів, приймав діяльну і дуже практичну участь в обміржуванні способів української пропаганди на селі».⁴³

Відомо, що дехто намагався у кривому дзеркалі представити цей період діяльності Грушевського, як це наприклад зробив О. Пріцак, який твердив, що Грушевський, хоч і жив на українській землі, але перебував «виключно в гетто науковців — залишився поза межами реального життя українського народу».⁴⁴ Такі твердження не видержують жадної наукової критики і свідчать про те, що автор не ознайомлений належно з біографією Грушевського.

Взагалі спогади Олександра Лотоцького розкривають нам в деяких деталях характер молодого Грушевського і під цим оглядом дають нам цінний матеріал для вивчення його студентського періоду життя. Саме тому дозволимо собі на довшу цитату із цього видання:

«Виразно бачу у своїй пам'яті тогочасного Михайла Сергієвича. В глибокій задумі вид його робив сумовите й навіть троха суворе вражіння, — з глибоким поглядом очей і вже тоді довгою бородою, що ми її називали „бородою св. Онуфрія”. Але як бував він серед людей, жива вдача його зразу відмінялася: на обличчю у нього світилася характерна його усмішка — і юмористично-іронічна, і разом привітно-тепла; усмішка та живі іскорки в очах робила цілком натуральним м'який, напів жартовливий характер бесіди... Якого небудь докторального тону, у якому чулося б *magister dixit*, зовсім не було в його. Бувши найстаршим між нами (мав щось коло 25 літ) і стоячи надмірно вище над нами своєю талановитістю, громадською свідомістю і науковою ерудицією, — він по суті діла був для нас *magister*, — наливав наші душі свідомістю і знанням, заохочував і вчив працювати. Але разом то був щирий товариш, зо всіма рівний у своїйому поступуванні. Найнаївніша думка не драгувала його... Експлуатували ми його досить. І здебільшого він сам тому був винен. Він так охоче задовольняв усі наші потреби та прохання, що почуття ніяковости якось мимоволі пропадало перед його безпосередньою щирістю. Він був „наш”, — і се було натурально для нашого молодого егоїзму, що ми експлуатували його з чистим серцем. Разом з нами складав він програми самоосвіти, а в особистих розмовах давав поради кожному зокрема, відносно до його індивідуальної вдачі... З тих українців, що тоді почали писати, не один мусить завдячувати Михайлові Сергієвичу, як і О. Я. Кониському, згадуючи свої перші лі-

⁴³ О. Лотоцький, *Сторінки минулого*, 1932, т. I, стор. 225.

⁴⁴ Омелян Пріцак, «У століття народин М. Грушевського», *Листи до приятелів*, кн. 5—7, 1966, стор. 4. У загальному можна ствердити, що ціла стаття О. Пріцака містить в собі цілу низку помилкових тверджень.

тературні кроки. Взагалі, ще в Києві М. С. виявив організаторський хист та громадську ініціативу, що так широко дала себе знати в його діяльності на галицькому ґрунті. Рухлива його вдача, що ніколи не задовольнялася самою кабінетною працею, давала себе тоді знати може більше, ніж коли инше».⁴⁵

Думаємо, що О. Лотоцький вірно схопив і насвітлив діяльність Грушевського в ранніх 1890-их роках. Саме Володимир Антонович і Олександр Кониський мали безпосередній вплив на формування світогляду молодого Грушевського і це зокрема позначилося у його службі народній справі ще за студентських часів у Києві.

На початку 1891 року Володимир Антонович повернувся з подорожі в Галичину і тоді, як згадує Грушевський «оповів мені про пляни катедри української історії на львівському університеті: сю катедру пропонувано проф. Антоновичу, але він не хотів брати на старі плечі сього тягару й рекомендував мене. Плян сей був прийнятий мною з ентузіазмом супроти того значіння, яке привязувало тоді в українських кругах галицькому рухові: в Галичині надіялися створити всеукраїнське культурне огнище, літературне і наукове, працею літератів і вчених всієї України».⁴⁶

Проте справа катедри затягнулася,⁴⁷ а тим часом Грушевський готувався до магістерського іспиту і збирав матеріали до дисертації про Барське староство. У зв'язку з цєю розвідкою працював в архівах Києва, Москви і Варшави. Він не був задоволений з теми магістерської праці, яку піддав йому Антонович і уважав, що «результати роботи розмірно до вложеної в неї праці були досить невеликі, і треба було великого завзяття, щоб не кинути сеї праці серед дороги».⁴⁸ Проте Грушевський рівночасно писав, що тоді перейшов «тверду школу» архівної роботи і це вишло йому на велику користь.

1 квітня 1894 року затвердили Грушевського, як звичайного професора Львівського університету на кафедрі «всесвітньої історії з угляданням історії Східної Європи», а вже 24 травня того ж року оборонив він свою дисертацію і одержав ступінь магістра історії.⁴⁹ Задушевні мрії молодого ученого сповнилися і тепер Грушевський готувався до виїзду до Львова.

Діяльність М. Грушевського в Галичині

Грушевський присвятив більшу частину А—1906 і А—1926 своїй діяльності в Галичині. Вона охоплює його наукову, науково-організаційну працю, участь в українському громадському і політичному

⁴⁵ О. Лотоцький, *цит. пр.*, стор. 181–182.

⁴⁶ А—1906, стор. 4, А—1926, стор. 7.

⁴⁷ Докладніше про ці справи в спогадах Олександра Барвінського «Заснування катедри історії України в Львівському університеті», *Записки НТШ*, тт. 141–143, 1925.

⁴⁸ А—1906, стор. 4, А—1926, стор. 8.

⁴⁹ Докладніше про ці події в нашій праці *Молодість Михайла Грушевського*, стор. 17–18.

житті, короткі побутові дані. Тут треба зазначити, що А—1906 кінчається на 1905 році. Грушевський не подає точної дати свого приїзду до Львова, лише загально згадує, що «за моїм приїздом до Галичини слідом умер проф. Огоновський, і на мене спало т. ск. наукове представництво галицької України. Окрім університетських курсів, які мусли забирати на перших роках дуже багато часу, я повів публичні виклади, взявся за організацію наукової роботи в недавно зреформованім, але зовсім ще не виведенім на наукову дорогу Науковім товаристві ім. Шевченка».⁵⁰ Ці загальнікові твердження можна доповнити деякими даними. Грушевський приїхав до Львова з початком жовтня 1894 року, а вже 12-го виголосив свою інавгураційну лекцію на Львівському університеті.⁵¹ Галицьке суспільство прийняло молодого професора з великим ентузіазмом, про що свідчать численні похвальні згадки тодішній галицькій пресі.⁵² Тут треба згадати, що ще до свого приїзду до Львова Грушевський був знаний галицьким провідникам, вченим і промаді, як многонадійний історик, співробітник Записок НТШ, львівського «Діла» і «Правди».⁵³ Докладні інформації про національне українське життя в Галичині він одержав від В. Антоновича і О. Кониського, які тісно співпрацювали з галицькими народовцями (О. Барвінський, Н. Вахнянин і другі). Олександр Барвінський за всяку ціну бажав, щоб В. Антонович обняв львівську катедру, а не молодий Грушевський — проте це не здійснилося, але опісля могло мати деякі наслідки у зв'язках Грушевського з галицькими народовецькими діячами.⁵⁴

Грушевський доволі точно зупиняється над своєю працею в НТШ, в якому він став головним промотором наукової праці вже з кінця

⁵⁰ А—1905, стор. 5, А—1926, стор. 9.

⁵¹ Докладніше про ці події в нашій праці *Михайло Грушевський в боротьбі за український університет*, Мюнхен 1968, стор. 9—11.

Про приїзд Грушевського до Львова зберігся цікавий спогад М. Кордуби, «Приїзд проф. Грушевського до Львова», *Вістник СВУ*, ч. 128, 1916.

⁵² Тут цікаво згадати про реакцію львівського «Діла». У зв'язку з іменуванням Грушевського на катедру історії читаємо у газеті, що «Вість сю вітає Австрійська Русь з широчю радістю... Проф. М. Грушевський стане в нас сполучником наукових інтересів між Австрійською і Російською Україною-Русю, а нині, коли Товариство ім. Шевченка почало вже ставити свої перші кроки яко Наукове Товариство, буде се річчю великої ваги». *Діло*, ч. 84 (25 квітня 1893).

Також характеристичну нотатку знаходимо в «Правді»: «Історична наука, котрою керуватиме наш професор, не тільки оживить і зміцнить національну свідомість молодого руського покоління, але й осуне не оден скривлений несвідомістю або неучтвом погляд і вкаже справдешню, просту і биту дорогу національному розвитку українсько-руського народа. Томуж вітаючи ширим і теплим серцем нашого професора, бажаємо йому якнайкращих здобутків на новому полі, широкім і розлогім, але у нас за-недбанім» (*Правда*, 1894, кн. X, стор. 711).

⁵³ Докладніше в нашій праці *Михайло Грушевський і Наукове Товариство ім. Т. Шевченка*, Мюнхен 1970, стор. 8—9.

⁵⁴ На увазі маємо конфлікт М. Грушевського з народовецьким табором в Галичині.

1894 року,⁵⁵ як редактор *Записок НТШ*, голова Археографічної Комісії та ініціатор цілої низки наукових публікацій. Доволі докладна аналіза його праці в НТШ подана в моїй монографії «Михайло Грушевський і Наукове Т-во ім. Шевченка».

Проте хочемо зупинитися на кількох маркантних подіях, які навітлюють діяльність Грушевського на форумі НТШ. В першу чергу, у Львові, подібно як і в Києві, він даліше допомагає молодим адептам науки. Крім викладів і семінарів він вів «приватні наукові заняття поза університетом з студентами й посторонніми роздавав книжки до рефератів і оцінок, потім відчитувано ті реферати, розбирано, а по справденю друковано котрі ліпші».⁵⁶

Беручи до уваги, що він був переобтяжений своєю власною науковою працею, організацією наукової діяльності НТШ, університетськими заняттями і промадськими різними зобов'язаннями, треба з признанням відмітити Грушевського прив'язання до студентської молоді. Саме з його семінарів і тих, як він писав, «приватіссіма» повиходило чимало людей, які полишили деякий, а часами значний слід в науковій роботі».⁵⁷ Так створилася історична школа Грушевського у Львові, яка мала вирішальний вплив на дальший розвиток української національної історіографії.⁵⁸

Цікаво також застановитися над відношенням Грушевського до деяких принципових справ. У 1899 році у Києві відбувався ІХ археологічний з'їзд, на який запрошено членів НТШ з доповідями. Як відомо на цей з'їзд не допущено рефератів українською мовою і тоді Грушевський вирішив, що Товариство не буде брати участі у з'їзді. «Було то, пише Грушевський, перше гостре поставлення українського питання на російським ґрунті (воно і дало повід всім ворогам українства в Росії виляти потоки яду і помий на мене, як провідника в сій справі), і треба було zarazом задокументувати, що за сими претенсіями на признання української наукової мови стоїть і дійсна наукова робота».⁵⁹

Знову ж бачимо послідовну рису вдачі Грушевського — безкомпромісність у боротьбі за права української мови, науки і культури.

На окрему увагу заслуговують записки Грушевського про конфлікти в НТШ. У 1901 через внутрішні непорозуміння він зрезигнував з головства Товариства і всіх інших обов'язків в НТШ. Про це він писав, не згадуючи жадних прізвищ, без жадної пристрасти або злоби: «З другого боку багато спокою і нервової сили забирали

⁵⁵ Л. Винар, *цит. пр.*, стор. 9–17.

⁵⁶ А–1906, стор. 7, А–1926, стор. 12.

⁵⁷ Там же.

⁵⁸ Із своїх учнів і співробітників Грушевський згадує Омел. Трелецького, Д. Коренця, М. Кордубу, Ст. Томашівського, С. Рудницького, О. Целевича, Ю. Кміта, З. Кузеля, О. Чайківського, В. Герасимчука, О. Сушка, Ф. Голійчука, І. Джиджору, І. Кривецького і І. Крип'якевича. Вони творили зав'язок історичної школи Грушевського у Львові. Деякі думки про школу Грушевського я подав у статті «Історична школа М. Грушевського і НТШ», *Свобода*, ч. 7, 1974.

⁵⁹ А–1906, стор. 10, А–1926, стор. 17.

непорозуміння, які виникнули в р. 1901 в Н. тов. ім. Ш. зі сторони людей невдоволених чи то концентрацією засобів і енергії Наук. Тов. ім. Ш. в тім науковім пляні, який був переведений в попередних роках, чи то подражнених різними особистими моментами. Атака була поведена на людей близьких мені, яким я хотів за помічю дрібних підмог і зайнять в Товаристві забезпечити можливість наукової роботи: розжалений тим я скинув ся літом 1901 р. головства і інших зайнять в Товаристві». ⁶⁰ Отже Грушевський у даному часі не мав «жадоби влади», як дехто помилково інтерпретує його діяльність в НТШ. Свою працю розумів перш за все, як обов'язок перед українством і стояв на її чолі тому, що не було нікого, хто краще міг би в НТШ її виконати.

Порівнюючи А—1905 і А—1926 не бачимо засадничих змін у їхньому змісті. На увазі маємо працю Грушевського в НТШ, львівському університеті, його діяльність на суспільно-політичному полі. Це саме відноситься до даних відносно творчости Грушевського і коротких інформацій про його родинне життя.

На окрему увагу заслуговує суспільно-політична діяльність Грушевського на галицькому терені, що про неї він коротко згадує у своїй автобіографії. Він пише: «Ще прикріше було переконатися, що ті надії на прихильні обставини для українського культурного й спеціально-наукового розвою, на прихильність до національної української ідеї зі сторони правительства й Поляків, з якими я йшов до Галичини, покладаючися на запевнення ліпше обізнаних з галицькими обставинами Киян старшої генерації, — опираються на фальшивих запевненнях зі сторони Поляків, які дорогою «угоди» і ціною деяких подачок на культурно-історичному полі, хотіли задавити всякий опозиційний, свободолюбний рух серед „галицьких Русинів”. Скоро прийшлося перекопати, що мої київські приятелі глибоко помилялися в своїх симпатіях до „угоди” й „угодівців”, що Поляки не хочуть поступитися в своїм пануючому й не розуміють інших відносин до Русинів, як відносин пануючої народности до служебної. На сім пункті прийшлося мені більше або менше різко розійтися навіть з найближчими приятелями, зблизившись з кругами різко-опозиційними». ⁶¹

Хоча Грушевський не згадує поіменно «Киян старої генерації» — проте ясно, що він має на увазі перш за все своїх приятелів і учителів В. Антоновича і О. Кониського, які тісно співпрацювали з О. Барвінським, Ю. Романчуком та іншими галицькими народовцями. Наукове Товариство в часі приїзду Грушевського до Львова було «бастионом» народовців, які започаткували т. зв. «нову еру» співпраці з польськими провідними колами, за допомогою яких надіялися здобути концесії на культурно-національному полі, ⁶² Грушевський повністю розчарувався в українській угодовецькій політиці і рішуче

⁶⁰ Докладніша аналіза в нашій праці, *М. Грушевський і НТШ*, стор. 50.

⁶¹ А—1926, стор. 10, А—1905, стор. 10.

⁶² Докладніше в нашій праці *Михайло Грушевський в боротьбі за український університет*, стор. 5–6; також К. Левицький, *Історія політичної думки галицьких українців*, Львів 1926, стор. 233–239.

проти неї виступив та зблизився, як лише, до кругів «різко-опозиційних». На увазі він має перш за все Івана Франка,⁶³ який мав значний вплив на політичний світогляд Грушевського і провідних діячів українських радикалів. Тема еволюції політичного світогляду Грушевського під впливом І. Франка зовсім недосліджена. Це саме відноситься до політичної діяльності Грушевського в Галичині і його впливів на політичний світогляд І. Франка.

Слідкуючи за публіцистичними статтями Грушевського, зокрема на сторінках ЛНВ, бачимо виразні елементи радикалізму, зокрема по відношенню до українсько-польських взаємин, які були співзвучні ідеям Івана Франка. У 1899 році М. Грушевський разом з І. Франком приступають до творення нової української національної демократичної партії в Галичині. Про це знаходимо такі дані в його Автобіографії: «На полі суспільно-політичній я вкінці різко виступив проти угодовців і зблизився до елементів радикальних, разом з ними взяв участь в реформі галицького народоцтва в дусі більш радикально-поступовім. Реформа була переведена з кінцем 1899 року, і разом з кількома виднішими радикалами я увійшов в ексекутивний комітет реформованої партії, як містоголова (головою зістався старий проводир народовців пос. Романчук). Одначе, переконавшись скоро, що переведена реформа не увільнила народовецьку партію від її старих прикмет, я по кількох місяцях виступив з комітету, разом з д-ром Франком, відсунувся від участі в політичній діяльності народовців, і не раз виступав против похибок їх політики, являючися разом з д-ром Франком і молодшими товаришами репрезентантами лівішого напрямку, який заступав заснований в 1898 р. журнал ЛНВісник».⁶⁴

Доповнюючи автобіографічну нотатку Грушевського треба згадати, що до організаційного комітету нової партії від львівського промадянства входили крім Грушевського, Ів. Франко, В. Будзиновський, Д. Охримович, К. Левицький, а від народовецького політичного товариства «Народна Рада» — Ю. Романчук, О. Борковський, Є. Озаркевич, І. Белей та інші. Ішлося про об'єднання українських політичних сил з радикального і народовецького таборів, про створення репрезентативної політичної партії. Загальнонародні інтереси поставлено вище партійних. Не улягає сумніву, що М. Грушевський, як один з архітектів нової партії, грав домінуючу роль в цій важливій спробі консолідації українського політичного життя. В програмі нової національної демократичної партії виразно висунено вимогу політичної самостійности України. Грушевський був одним з творців згаданої партійної платформи нац.-дем. Партії. Отже вже в 1889 році він разом із другими співтворцями партії висунув постулат незалежної України. У програмі новозаснованої партії читаємо: «Ми галицькі русини, часть українсько-руського народу, що мав колись

⁶³ Про це є натяки Грушевського в його статті «Апостолові праці», *Україна*, кн. 6, 1926, стор. 5–6.

⁶⁴ А—1926, стор. 11, А—1906, стор. 6;

самостійність державну, відтак боровся за свої державно-політичні права, і ніколи не зрікся і не зрікається прав народу самостійного, заявляємо, що остаточною метою наших народних змагань є дійти до того, щоби цілий українсько-руський нарід здобув собі культурну, економічну і політичну самостійність та зеднався з часом в одноцілий національний організм, в якому загал народу на свою власну користь орудував би всіма своїми справами: культурними, економічними і політичними». ^{64a}

Про це виразно згадував Грушевський у 1926 році: «Нагадаю ще раз вже підчеркнене явище — який то був момент піднесеної енергії, які широкі перспективи піднімалися перед нашими очима: *Соборна нероздільна Україна від Сяну до Кубані, Самостійна Держава робочого українського люду, озброєного твердим залізом європейської культури*». ⁶⁵

Активність Грушевського в політичному і науковому українському житті в Галичині викликала гостру реакцію шовіністичних польських і московських кіруів. Про це Грушевський пише в *Автобіографії*: «одночасно москвофільські й слов'янофільські «діячі» київські й львівські мастили мене з свого боку, як провідника українського сепаратизму, вказуючи, напр., на мій підпис під маніфестом реформованого народоства, що ставив оконченою цілею національної програми політичну незалежність України». ⁶⁶

Епізод участі М. Грушевського в творенні самостійницької української партії в Галичині надзвичайно важливий. Він виразно вказує на політичну еволюцію його світогляду в даному часі. Політична незалежність України — була основним постулятом новозаснованої партії, якої світворцем був М. Грушевський.

Проте Грушевський разом з Ів. Франком ⁶⁷ у відносно короткому часі покинули національну демократичну партію не погоджуючися з її проавстрійською політикою. Тоді він головню зосередив діяльність

^{64a} «Народна програма», *Діло*, ч. 281 (28 грудня) 1899.

Цю саму програму представлено в окремому заклику до галицьких українців: «Якаж ся наша національна ідея? Ми мусимо постійно і консеквентно йти до того, щоби наш народ став жити повним культурним життям, щоби мав у своїх руках все те, що йому потрібне для такого життя, і щоби міг сам орудувати усіма своїми справами. Ідеалом нашим повинна бути незалежна Русь Україна, в якій всі частини нашої нації зедналися в одну новочасну культурну державу». «Відозва», *Діло*, ч. 288, (24 грудня) 1899. Цю відозву підписали з рамені Народного Комітету: Іван Белей, Олександр Борковський, Михайло Грушевський, Євген Левицький, Кость Левицький, Євген Озеркевич, Волод. Охримович, Юліян Романчук, Дам'ян Савчак, о. Олександр Стефанович, о. Олександр Темницький і Іван Франко.

Уважаємо, що ці матеріали являються надзвичайно важливими документами для вивчення тодішнього політичного світогляду М. Грушевського.

⁶⁵ М. Грушевський, «Апостолові праці», стор. 18.

⁶⁶ А-1926, стор. 11, А-1906, стор. 6.

⁶⁷ Розходження І. Франка з політикою національно-демократичної пар-

над розбудовою НТШ. Проте Грушевський рівночасно став гострим критиком галицького суспільно-політичного життя, діяльності галицьких політиків. На ці теми він помістив цілу низку критичних статей в ЛНВіснику. Це згодом причинилося до безпосереднього конфлікту М. Грушевського з народовецькими політиками, який мав вплив на його відхід з НТШ.⁶⁸

Перша російська революція 1905 року уможливила свободніший розвиток українського національного життя на Наддніпрянщині. Грушевський цілий час тримав тісний зв'язок з українськими діячами з Великої України, але лише від 1905 року включився активно в політичне життя Наддніпрянщини. Осінню він відбув спеціальну подорожжю Грушевського була справа організації українських періодичних видань на Наддніпрянщині, а також заложення органу в російській мові присвяченого українській проблематиці. Про це він пише: «Те національне і спеціально українське питання не мало симпатії в російських ліберальних кругах, і писати в чужих газетах було трудно: прийшлося стрінутися з браком співчуття у редакцій і залишити їх. Висувалася крайня потреба в російським органі для українського питання, і сю потребу я дуже пропагував в листах до земляків».⁶⁹ Проте під кінець 1905 року Грушевський ще не розгорнув як слід своєї політичної і наукової діяльності на Наддніпрянщині — це сталося лише в наступному році.

На окремий розгляд заслуговують думки Грушевського про його власну наукову творчість — вони червоною ниткою проходять в його Автобіографії. Тут в першу чергу слід зупинитися над мотивами, які спонукали його до реалізації монументального задуму — *Історії України-Руси*. «Написання суцільної історії України рано, ще в київських часах, пише Грушевський, стало мою задушевною гадкою, до певної міри питанням чести своєї і свого покоління, супроти того, що й найвидніші репрезентанти української історіографії старшої генерації тоді ще вважали се річею, для якої час ще не наспів, бракує матеріалу, зістаються великі прогалини і т. д.»⁷⁰ Спершу Грушевський бажав написати короткий, популярний нарис історії «в

тії з'ясовані в його відкритому листі «Спростоване д-ра Франка, Діло, ч. 258, 1904.

⁶⁸ Докладніший розгляд діяльності М. Грушевського в тому числі подано в нашій праці *Михайло Грушевський і НТШ*, цит. пр., стор. 6–69.

Недавно появилася стаття М. К. Івасюти, Г. І. Ігнатченка і Ф. П. Погребенника п. н. «З нагоди 100-річчя утворення Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові», *Український Історичний журнал*, ч. 11, 1973, стор. 84–91. Автори цієї статті зовсім перекрутили і пофальшували не лише джерела, але й цілу історію НТШ, а зокрема діяльність Грушевського на форумі Товариства. Ця стаття підписана трьома авторами наглядно ілюструє жалюгідний стан української історичної науки в поневоленій Україні.

⁶⁹ А–1926, стор. 22, А–1906, стор. 14.

⁷⁰ А–1926, стор. 15, А–1906, стор. 9.

трьох невеликих томиках, які б обіймали старий, литовсько-польський, і новий період».⁷¹

Цей перший плян підручника історії України пов'язував Грушевський з своїми університетськими викладами.⁷² Проте у відносно короткому часі він змінив свій перший плян і вирішив опрацювати «строго-наукову історію України». Перший том *Історії України-Руси* був опрацьований протягом 1897 і 1898 років і був видрукуваний під кінець 1898 р. Грушевський пише, що в Галичині його працю прийняли з великим зацікавленням і ентузіазмом — але рівночасно підкреслює, що «в наукових кругах російських і польських, книгу прунтовно замовчано, як і взагалі цілу Історію; та і з українських істориків-спеціалістів ніхто не дав оцінки чи навіть статті про неї».⁷³ Проте Грушевський не зразився цєю «рецензійною мовчанкою» і далі продовжував працювати над своїм монументальним твором. Рецензії на Історію України-Руси появилися дещо пізніше в наукових чужинецьких і українських виданнях.

В «Автобіографії» Грушевський пише, що «Історію України-Руси» він уважав «задачею свого життя». Майже кожного року появлявся новий том його Історії. Якщо взяти до уваги навантаження Грушевського іншими науковими проектами, його участь у суспільному і культурному житті Галичини, то мусимо признати, що під оглядом наукової творчості він був феноменом. Це саме можна сказати про його науково-організаційні здібності на форумі НТШ.

В автобіографії Грушевського знаходимо цікаву згадку про його поїздку до Парижу в 1903 році. «З початком того року, пише Грушевський, я дістав від вільної російської школи в Парижі⁷⁴ запросини прочитати в ній курс з української історії. Я прийняв радо сю пропозицію: в мені в тих роках виросло переконання про крайню потребу популяризувати й маніфестувати українську наукову роботу й її результати супроти умисного ігнорування, яким, очевидно, надіялися її на смерть замовчати неприхильники українства, та дорогою видань на інших мовах постаратися проломати заборону наукових українських публікацій в Росії... Тепер пропозиція паризької школи відпопріла сі пляни і гадки, і я постановив прочитати в паризькій школі короткий загальний курс української історії, і слідом обробити його для видання в російській і якійсь європейській — наптр., фран-

⁷¹ Там же.

⁷² «Зайнявши катедру, я сім семестрів з ряду (1894–7) читав загальний курс історії України». Повторений потім вдруге ще раз в р. 1898–1901, курс сей мав послужити мов би скелетом тої задуманої історії», А–1926, стор. 15.

⁷³ А–1926, стор. 16, А–1906, стор. 10.

⁷⁴ Російська вища школа суспільних наук (École russe des hautes études sociales) була основана в 1902 році професорами московського університету — українцем Максимом Ковалевським і вірменином Юрієм Гамбаровим, які були видалені російським урядом за свої опозиційні погляди і діяльність. У 1903 році школа мала 250 слухачів. Часами паризьку школу називано «вільним російським університетом».

цузькій мові».⁷⁵ Для уточнення і доповнення даних Грушевського треба згадати, що він читав свої виклади від 19. IV. до 4. V. 1903 року. Його курс складався з 18 відчитів і охоплював історію України від найдавніших часів до українського національного відродження в XIX стол. Крім Парижу в 1903 році Грушевський відвідав з доповідями Лондон, Липськ і Берлін. Протягом літа 1903 року він опрацював російською мовою «Очерк истории украинского народа» і надіявся, що його нарис якнайшвидше появиться і принесе велику користь «для росту української ідеї».

В А—1906 знаходимо також цілу низку інформацій про публіцистичну працю Грушевського, а зокрема ЛНВістник, його організаційно-наукову діяльність в НТШ, а також видавничу діяльність. Грушевський допроваджує автобіографію до лютого 1906 року, в якому появився ювілейний збірник з нагоди десятиліття його наукової і громадської праці в Галичині.⁷⁶

1906 — 1916

Діяльність М. Грушевського в роках 1906—1926 коротко обговорена в А—1926. Назагал треба ствердити, що ця частина автобіографії історика надзвичайно коротка.

Тут в першу чергу треба згадати про участь Грушевського в суспільному, політичному і культурно-науковому житті Великої України. Він «агітував за перенесенням до Києва „Літ.-Наук.-Вісника” й інших видань, відкриття в Києві відділу львівської книгарні Наук. Тов. ім. Шевченка, перенесення до Києва молодших галицьких публіцистів, а також старався і про відновлення і поширення своїх персональних зв'язків з новим політичним рухом».⁷⁷ І так в 1907 році перенесено до Києва видання ЛНВ,⁷⁸ а трохи згодом започатковано інші видання. На ділі Грушевський бажав пересадити ідею соборности на «родючий велико-український ґрунт, щоб із слова сталася вона ділом».⁷⁹

В автобіографії коротко згадано, що Грушевський «видавав тижневик для селян Село».⁸⁰ Тут взагалі треба підкреслити, що він надавав виняткову вагу українській видавничій справі і поширенню українського друкованого слова. Як відомо в Києві виходило декілька українських періодичних видань: щоденник «Рада» заснований відомим діячем і меценатом Є. Чикаленком, тижневик «Рідний Край», перенесений зі Львова ЛНВістник і декілька дрібніших публікацій.

⁷⁵ А—1926, стор. 19; А—1906, стор. 12.

⁷⁶ Цей збірник появився з дворічним запізненням — *Науковий збірник присвячений М. Грушевському*, Львів 1906.

⁷⁷ А—1926, стор. 24.

⁷⁸ Про ЛНВістник, а також відкриття книгарні НТШ в Києві знаходимо чимало цінних даних у спогадах Ю. Сірого, «Київ. Уривок з споминів», *Літературно-Науковий Збірник* (Ганновер) 1946, стор. 45—77.

⁷⁹ В. Дорошенко, «Літературно Науковий Вістник», ЛНВ, кн. 1, 1948, стор. 49.

⁸⁰ А—1926, стор. 26.

Ці видання у великій мірі розходилися серед української інтелігенції. Натомість бракувало періодичного видання для українського селянства і робітництва. Саме тому Грушевський заініціював тижневик «Село» (1909—1911), а згодом, як його продовження тижневик «Засів» (1911—1912).⁸¹ Ці два періодики відіграли значну роль у національно-культурному відродженні українського селянства.

На окремих розгляд заслуговує діяльність Грушевського на політичному полі. В Автобіографії знаходимо лише ляконічну згадку, мовляв літом 1906 року він «виїхав до Петербургу, де тоді засідала Перша Державна Дума, брав живу участь в житті Української Фракції, Укр. Клуба і в редакції заснованого тоді «Українського Вестника».⁸²

Сучасники подій О. Лотоцький і Д. Дорошенко доволі докладно описали роль Грушевського в організації Української Парляментарної Фракції, як і взагалі його участь у політичному і культурному житті «українського Петербургу». Лотоцький писав, що «ніяка більша справа українська в столиці не обходилася без Грушевського»,⁸³ а Дорошенко у своїх спогадах подав таку характеристику історика: «Приїзд Грушевського мав велике значіння. На той час проф. Грушевський уважався всіма нами за провідника українського національного руху в Росії. Його великі наукові й громадські заслуги, його надзвичайний організаційний талант, створили йому великий авторитет і глибоку пошану. Він був у наших очах символом всеукраїнського єднання, його слово було для нас законом. З прибуттям Грушевського до Петербургу, всі підпорядкувалися йому без застережень, і він став ідейним провідником, як редакції «Українського Вестника», так і Української Парляментарної громади».⁸⁴

Як відомо, Дм. Дорошенко не належав до ідеологічних прихильників Грушевського, тому його характеристика Грушевського в даному часі позбавлена тенденції «забронзування» історика — лише вірно відтворює тодішню ситуацію.

Тут треба відмітити ще один важливий епізод в біографії Грушевського, про який не знаходимо жадної згадки в його автобіографії. Він виготовив для Української Парляментарної Репрезентації декларацію автономної України, яка мала бути виголошена з думської трибуни Іллею Шрагом, головою Репрезентації. Проте саме того дня коли Шраг мав її проголосити, Думу було царським наказом несподівано розв'язано.⁸⁵

Загалом треба відмітити, що «думський період» діяльності М. Грушевського вимагає основного дослідження.

⁸¹ Докладніші дані про тогочасну пресу в праці Юрія Тищенко Сірого, *Перші Наддніпрянські українські масові політичні газети*, Нью-Йорк, 1952, стор. 5—21.

⁸² А—1926, стор. 24.

⁸³ О. Лотоцький, *Сторінки минулого*, т. 2, стор. 155.

⁸⁴ Д. Дорошенко, *Мої спогади про давнє-минуле*, стор. 83.

⁸⁵ Там же, стор. 86.

В А—1926 знаходимо важливі дані про науково-організаційну і наукову працю історика. Цікаво підчеркнути, що Грушевський повністю розумів вагу українознавчих праць чужими мовами. «Помічаючи, що його українські видання не поширюються в наукових кругах російських і всіх тих, що звикли черпати свої відомости тільки з російських видань, Гр. почав видавати поодинокі частини «Історії України».⁸⁶ І так російською мовою появилася «Кіевская Русь» (1910, це була частина першого тому *IUP*), а в роках 1913—14 два томи «Історія Українського Козачества (переклади з VII і VIII томів *IUP* допроваджені до 1632 року). Також в тому часі появилася нове, доповнене видання «Очерк истории Украинского Народа».

У зв'язку з постанням Українського Наукового Товариства у Києві у 1907 році Грушевського вибрано його головою і редактором *Записок УНТ*. Він дбав про тісну співпрацю між УНТ і НТШ гуртуючи біля двох товариств найвидатніші українські наукові сили.

В А—1926 знаходимо також коротке наświetлення конфліктів в НТШ, які спричинили уступлення Грушевського з головства в Товаристві. Грушевський пов'язує це безпосередньо з його виступами проти «опортуністичного курсу нац.-демократів», а також з виданням збірки його статей «Наша політика» (1911). Про ці справи знаходимо таку інформацію в А—1926: «Доходячи в тім часі нової угоди з польськими кругами, вони (національно-демократична партія — Л. В.) рішили за всяку ціну зробити Гр-го «нешкідливим» і дали йому битву на прунті «Наук. Тов. ім. Шевченка». На загальні збори весною 1913 р. була випущена анонімна брошурка, наповнена фантастичними цифрами і вимислами, і зібрано всіх, хто стояв під керіваннням тих н.-дем. провідників. Г-го обрано головою, але всіх його співробітників з попередніх років провалено. Гр. прийняв вибір на кілька місяців, щоб докінчити деякі розпочаті видання, і в осені зрікся головства редакторства, скінчивши на 116 т. «Записок».⁸⁷

Докладне обговорення тих подій ми подали в окремій праці⁸⁸ — тут ми хочемо підкреслити, що відхід Грушевського від керми в НТШ був великим ударом для Товариства і негативно відбився на дальшому розвитку українського наукового життя, а зокрема НТШ.

Не зважаючи на прикрі обставини в НТШ, Грушевський не зневірюється і дальше розгортає науково-організаційну діяльність, концентруючи її на форумі УНТ у Києві. У 1914 році він запроєктував цілу низку наукових видань Товариства включаючи видання українознавчого наукового журналу «Україна». Проте спалах Світової Війни перекреслив усі плани Грушевського.

В А—1926 знаходимо важні дані про життя Грушевського в роках 1914—1916. Цей самий період життя історика охоплений в його автобіографічному нарисі, який появилася в «Українському Історичу» (ч.

⁸⁶ А—1926, стор. 26.

⁸⁷ А—1926, стор. 26—27.

⁸⁸ Л. Винар, *Михайло Грушевський і Наукове Товариство ім. Т. Шевченка*, стор. 43—69.

1-2, 1966) п. н. «Автобіографія Михайла Грушевського, 1914—1919». Це дасть нам змогу в деяких моментах порівняти тексти двох автобіографій.

Під час вибуху Світової Війни в липні 1914 році Грушевський перебував зі своєю родиною на вакаціях в Криворівні на Гуцульщині. Тодішню ситуацію він представляє в двох автобіографіях так:

A—1926

«Вона (війна — Л. В.) застала Гр. на літнім відпочинку в Карпатах і відти, не маючи змоги ні виїхати до Києва ні вернутися до Львова, він виїхав зі сімєю до Відня; виїхавши потім до Італії списався з київською ріднею і знайомими і рішив через Румунію виїхати до Києва (стор. 28).

A—1914/1919

Але війна вибухла так несподівано, що я не встиг вибратися до Києва, отже мусів зістатися в Карпатах... коли в місяці вересня російські патрулі зближались до села, жандарський постерунок зажадав, щоб я негайно виїхав на Угорщину... а звідти мусів зараз же виїхати до Відня. У Відні поліція мене також пильно назорувала, але я таки виїхав до Італії, щоб обмінятися телеграмами з київськими земляками і від них дістав заклик негайно приїздити... (стор. 98-99).

Виїзд Грушевського до Києва ми обговорили в окремій статті.⁸⁹ Тут лиш треба додати, що СБУ допомогла виїхати Грушевському до Відня, а до Києва він повернувся головню через заклик членів Товариства українських поступовців у Києві, яких він був ідейним провідником.⁹⁰

До Києва приїхав Грушевський з родиною в середині листопада 1914 року. В A—1914-19 знаходимо довший опис арештування історика, як в A—1926. Також в спогадах Дорошенка подано додаткові інформації відносно цієї події — так, що можна задовільно відтворити тодішню ситуацію в Києві.

Грушевський пише, що в Києві «вже з початку війни був приготований на мене наказ: як тільки я приїду, зараз треба мене обшукати, арештувати і вислати на Сибір, як небезпечного провідника українського руху. І дійсно в чотири дні по приїзді у мене зробили ревізію, забрали всі книжки і папери, а самого мене всадили до

⁸⁹ Л. Винар, «Чому Михайло Грушевський повернувся на Україну в 1914 році», *Український Історик*, ч. 3-4, 1967, стор. 103-108.

⁹⁰ Про цю подію знаходимо також вістку в спогадах Дм. Дорошенка, який згадує, що вкінці вересня 1914 року у Києві скликано сходуни Ради ТУП, на яких, м. ін., вирішено «спробувати викликати якнайшвидше до Києва проф. М. Грушевського, що, як ми довідалися, задержався у Венеції...» Дм. Дорошенко, *Мої спомини про недавнє-минуле (1914-1920)*, Мюнхен, 1969, стор. 32 (друге видання).

тюрми».⁹¹ Важливо згадати, що до арештування Грушевський вже встиг відбути сходина з київськими членами Наукового Товариства, а також нараду з Радою ТУП-у в помешканні Дмитра Дорошенка, який залишив цінний опис цих нарад.⁹² На жаль Дорошенко не подає дати цієї наради і лише згадує, що на другий день по сходинах ради ТУП, Грушевський «помандрував до Печерського участку, де провів ніч в компанії злодюг і п'яниць...», а на другий день відставлено його до Лук'янівської тюрми.⁹³ На нашу думку наради ТУП відбулися 18 або 19, а Грушевського арештовано 20 або 21 листопада. Завдяки М. Ковалевському збереглася коротка інформація про побут Грушевського в Лук'янівській тюрмі.⁹⁴ Там він перебував біля чотирьох місяців. Грушевського мали зразу вислати на Сибір, але московська жандармерія зробила обшук його хати у Львові і переслала усі сконфісковані папери Грушевського до Києва. Це причинилося до затримання історика в тюрмі, як він згадував «під дуже тісним доглядом».

У лютому 1914 року Грушевського призначено на висилку етапом на Сибір. Проте цей плян змінено. Про це пише Грушевський, що «Н. Время» помістило саркастичну замітку, що його петербурзьким знайомим в останній хвилі вдалося «вставити букву М» замість до Сибіру призначено на висилку до Симбірська і під охороною городового вивезено і віддано симбірській поліції, а слідом виїхала туди ж його родина».⁹⁵

У Симбірську Грушевський проживав до осені 1915 року, а потім за старанням Російської академії наук йому дозволено перейти до Казані, а в 1916 році до Москви. У всіх цих місцевостях історик перебував під «явним наглядом поліції», що позбавляло його права наукової і суспільної діяльності».⁹⁶ Не зважаючи на те під час свого заслання Грушевський не заломився і далі займався науковою працею. Тоді він працював над популярним нарисом всесвітньої історії, а в Москві опрацьовував VIII том Історії України-Руси. Там також «потайки» робив, яку міг роботу в українських організаціях, а також брав участь в редакції «Украинской жизни» и тижневику «Промінь».⁹⁷ Отже, як бачимо, не зважаючи на численні перешкоди і труднощі на засланні, Грушевський не відривався від наукової і суспільно-громадської праці.

⁹¹ «Автобіографія Михайла Грушевського, 1914–1919», *цит. пр.*, стор. 99. У дальшому цитується, як А–1914/1919.

⁹² Дм. Дорошенко, *цит. пр.*, стор. 36–40.

⁹³ Там же, стор. 40.

⁹⁴ Микола Ковалевський згадує, що майже щоденно комунікувався з Грушевським у тюрмі через в'язничного сторожа Білого. «Від того ж Білого отримував я реляції про те, як Михайло Сергієвич спокійно тримався в тюрмі». М. Ковалевський, *При джерелах боротьби*, Інсбрук 1960, стор. 172. Ковалевський помилково твердить, що Грушевський перебував у тюрмі всього кілька тижнів.

⁹⁵ А–1926, стор. 28.

⁹⁶ А–1926, стор. 28, А–1914/1919, стор. 99.

⁹⁷ А–1926, стор. 29.

Револуційні події 1917—1919 років, головування М. Грушевського в Центральній Раді і його перебування на еміграції в 1920-их роках надзвичайно скупо представлені в А—1926. У тому відношенні А—1914/19 приносить дещо більше матеріалу.

Грушевський пише, що Револуція визволила його із заслання і він «був вибраний головою Української Центральної Ради при її організації й викликаний її телеграмами до Києва».⁹⁸ Вже 14 березня стар. ст. він прибув до Києва і очолив Центральну Раду.⁹⁹ У поворотній дорозі до Києва із заслання, Грушевського спіткало велике нещастя — «вагон в котрім він їхав згорів в дорозі, і в нїм значна частина рукописей і книг».¹⁰⁰

Діяльність Грушевського в Центральній Раді була виповнена «перед усім політичною роботою, але поруч того він писав і на біжучі політичні теми питання, друкуючи статті (спочатку в час. «Нова Рада», поім в «Народній Волі») й окремі брошури («Хто такі українці і чого вони хочуть?», «Звідки пішло українство», «Вільна Україна...»). Друкував також популярно наукові річі (Всесвітня історія, кн. 2 і 3, «Переяславська умова України з Москвою») та передруковував свої давніші писання новими виданнями. Робив се не тільки з огляду на вимоги моменту, але і для заробітку, бо «стратив всі інші джерела своїх прибутків і жив виключно літературними заробітками, бо праця в Центральній Раді ніякого доходу не давала».¹⁰¹

Не маємо наміру в нашій статті подавати повнішу характеристику діяльності М. Грушевського, як голови Центральної Ради. Тут лиш хочемо ствердити, що деякі українські дослідники, а головню публіцисти, подали з перспективи часу нерівний і викривлений образ Грушевського з 1917—19 років. Його діяльність вони здебільшого розглядали крізь призму повороту Грушевського на Україну у 1924 році, а також на основі деяких його публіцистичних статей з 1920-их років. Зовсім ясно, що діяльність Грушевського періоду Центральної Ради не можна аналізувати на основі його діяльності в 1920-их роках. Це не лише суперечить методології історичного досліду, але навіть здоровому глуздові публіциста.

На нашу думку роки 1917—1918 належать до найствітліших в політичній біографії М. Грушевського. Не даром сучасник подій і ідеологічний його опонент Дм. Дорошенко твердив, що з прибуттям Грушевського «український рух у Києві зразу відчув досвідчену і авторитетну руку свого керівника. Ніхто в данім моменті не підходив

⁹⁸ Там же.

⁹⁹ Яків Зозуля, *Велика українська революція. Календар історичних подій*. Нью-Йорк 1967, стор. 9.

¹⁰⁰ А—1926, стор. 29; В А—1914/1919 Грушевський пише з приводу цієї пожежі, що «ледво з житем я вискочив, а річі мої і рукописи в огні зістались», стор. 89.

¹⁰¹ А—1926, стор. 29—30.

більше для ролі національного вождя, як Грушевський».¹⁰² Грушевський в тому часі був правдивим революціонером і досвідченим державним мужем.¹⁰³

Немає сумніву, що державницька діяльність Грушевського в період Центральної Ради вимагає численних джерельних студій і основної переоцінки. Цікаво згадати, що в серпні 1917 року Грушевський бажав позбутися обов'язку голови Ц. Ради — але «різні партії настоювали на тім, що мое уступлення збентежить громадянство... Я через се зіставсь і вже більше не піднімав сього питання, щоб «не бентежити людей», хоч був дуже знесилений».¹⁰⁴

В А—1926, а також А—1914/1919 знаходимо цінні інформації про зруйнування більшовиками дому Грушевського в Києві, мовляв «Сидів і працював в Ц. Раді під час облоги Києва більшовиками, коли головний комендант розстріляв нашу хату запальними кулями, так,

¹⁰² Дм. Дорошенко, *Історія України*, т. I, Ужгород 1932, стор. 16. Подібні оцінки знаходимо в спогадах О. Шульгина, В. Мартоса, Єремєєва і цілого ряду інших учасників подій.

¹⁰³ Олександр Шульгин у статті про Грушевського твердив, що «старий професор був революціонером (в національному розумінні, людиною рішучих кроків» (О. Шульгин, Михайло Сергієвич Грушевський — як політик і людина», *Записки НТШ*, т. 186, 1966, стор. 144.

На нашу думку цікаво порівняти наставлення до української самостійності двох великих учених, громадських діячів і сучасників подій: Сергія Єфремова і Михайла Грушевського. Перший великий патріот і хрустального характеру людина був радше обережний і не вірив, що Центральна Рада зможе взяти владу в свої руки. Це, як пише його приятель, О. Шульгин, «дуже лякало Сергія Єфремова: «Ми не маємо сили виконати це завдання, і тим скомпромітуємо нашу національну ідею в очах мас». На це я відповів йому, що «ми не можемо ухилитися від цієї влади», О. Шульгин, *цит. пр.*, стор. 144. Натомість М. Грушевський без жадного вагання видвигнув питання української незалежності. «Революція визволила нас, пише Грушевський, ми знову стали з підданців горожанами, вільними і повноправними і можемо знову рішати про себе, становити право на себе і будувати долю свого народу, своєї землі» (М. Грушевський, «Велика хвиля», *Нова Рада*, 25 березня 1917).

Цікаву згадку про Єфремова і Грушевського знаходимо в спогадах Миколи Ковалевського, *При джерелах боротьби*, 1960, стор. стор. 352—353. Після остаточного ухвалення тексту Першого Універсалу, Грушевський звернувся до Сергія Єфремова, заступника голови Ц. Ради, та інших членів, його затвердити. «Єфремов... захитав головою», висловлюючи ще раз сумніви щодо доцільності одностороннього проголошення автономії України... М. Грушевський нервово перебирав свою срібну бороду і врешті нетерпляче положив перед Єфремовим текст Першого Універсалу, показуючи пальцем на найважливішу частину тексту, в якому проголошувалася автономія України. Єфремов подумав ще хвилинку... і врешті встав і сказав, звертаючися до нас усіх: — «ми приймаємо на себе велику відповідальність»... «я згоджуюся на цей текст», стор. 352—353.

¹⁰⁴ А—1914/19, стор. 100. Саме у серпні 1917 року російський уряд порушив договір з Центральною Радою в справі автономії України. Тоді Грушевський, пише Шульгин, «знов готовий був на ризик, на повстання (підкреслення мое), хоч ми для цього не мали жадних реальних можли-

що вона згоріла до тла з усіма колекціями і творами штуки української, моїми і могого приятеля В. Г. Кричевського, що жив там».¹⁰⁵ Це сталося 24 січня ст. ст. Доволі докладний опис цієї події знаходимо в цінному спогаді пані Євгенії Кричевської, яка була наочним свідком знищення дому Грушевських.¹⁰⁶

Тут треба зазначити, що в автобіографічних матеріялах М. Грушевського і в спогаді пані Кричевської не знаходимо жадних даних про тодішню родинну трагедію історика. На увазі маємо смерть його улюбленої мами Главіри Грушевської, яка померла наслідком цієї пожежі.¹⁰⁷ Проте ця велика родинна трагедія і втрата майна не загодили Голову Центральної Ради. Тодішній настрій і психологічна настанова Грушевського, на нашу думку, найкраще відтворена в його статті «На переломі» (1918). Вона значно доповнює автобіографічні матеріяли історика.

«Розстріл, писав Грушевський, зайняття і знищення Києва большевиками були вершком, кульмінаційним пунктом, збірною точкою, в котрій зосередився сей великий, просто необчислимий у своїх наслідках перелом в історії України, вчинений большевицьким находом. І для мене сей перелом конкретизується ще гостріше в сім зруйнуванню моєї хати, мого кабінету, з ними усього мого майна, мого духового добутку, всього дорогого, що я зібрав навколо себе, всього передуманого і перестражданого за останні, найтяжчі і найвизначніші роки мого життя. Мені прийдеться починати все знову — не продовжувати або відновлювати, а таки починати: повторюю вже ні рука, ні думка не повернуться по тім страшнім потрясенню, котре пережилося в сій руїні. І мені здається, що те, що переживаю я так гостро

востей. На сей раз його стримала і Центральна Рада (В. Винниченко, В. Садовський, і знов таки я)», Шульгин, *цит. пр.*, стор. 152.

Перший раз пропонував революційну розв'язку української незалежності М. Грушевський на з'їзді ТУП-у, 25 березня ст. ст. 1917 року. Це також сприйняли деякі українські діячі, як «ризиковну політику» старого професора.

Михайло Єремів, бувший секретар Ц. Ради, уважає, що головна сила Грушевського «була не в його виняткових особистих здібностях, чи його працьовитості, а в його великій ерудиції й детально виробленому історичному світогляді. Поміж нас не бракувало ні людей освідчених, ні знавців історії, але ні один з них не дорівнював М. С. Грушевському в умінні доточити свій історичний світогляд до біжучої хвилі», Михайло Єремів, «За лаштунками Центральної Ради», *Український Історик*, ч. 1–4, 1968, стор. 103.

¹⁰⁵ А–1914/1919, стор. 100; в А–1926 подано коротшу версію.

¹⁰⁶ Євгенія Кричевська, «Пожежа будинку Михайла Грушевського», *Нові Дні*, ч. 105, 1958, стор. 13–20.

¹⁰⁷ Про цю трагічну подію знаходимо таку офіційну нотатку: «В часі обстрілювання большевиками Києва і дому голови Ц. Ради проф. М. Грушевського, його недужу матір винесли 25 січня на руках до сусідньої лічниці, де вона померла 30 січня. Похорони Покійниці відбулися тоді по-тайно, бо большевики чатували на семью Грушевського, щоб її увязнити». *Вістник СВУ*, ч. 14, 1918, стор. 213.

в сім моменті, переживає й уся Україна. Що Україна також поховала своє старе в сім огнищі, як я в могилі матері, яку півживою винесли з пожару і вона за кілька день померла від сих страшних заворушень і потрясень. Що Україна, як і я стоїть на сій руїні тепер, новими очима розглядаючись у сих згарищах, і перед нею встають зовсім нові перспективи і вигляди... Менше всього в даний момент я вважаю можливою безпринципність, аморальність, легкодушність, моральну розхристаність. Навпаки, я вважаю, що ця стадія українського життя, в яку ми ввійшли, вимагає високого морального настрою, спартанського почуття обов'язку певного аскетизму і навіть героїзму від українських громадян. Хто не може відповісти тим вимогам, той не гідний того великого часу, який ми переживаємо». ¹⁰⁸

Був це вияв мужности, сильної волі і державницького світогляду провідника модерної української нації.

*

Після гетьманського перевороту Грушевський «жив у Києві інкогніто, зчаста міняючи місце прожитку і шукаючи спочинку від тяжких переживань в літературно-науковій праці». ¹⁰⁹ Він продовжував опрацьовувати дальші частини «Всесвітньої історії». В тому часі він не брав участі в новостворенім «Національнім Союзі», а також відмовився стати президентом Української Академії Наук на пропозицію гетьмана Павла Скоропадського.

Після приходу до влади Директорії Грушевський уважав, що «з відновленням української республіки треба вернутися до того моменту, де її існування було перерване актом німецького насильства». ¹¹⁰ Проте це не сталося — тодішні діячі не бажали скликати Центральної Ради і немає сумніву, що деякі з них уважали Грушевського, як бувшого Президента УНР, небезпечним конкурентом. З перспективи часу Б. Мартос писав: «Пізня осінь 1918 р. Повстання проти гетьмана. Вступ Директорії до Києва. Відновлення Центральної Ради? М. С. Грушевський — президент Української Народньої Республіки? Зовсім ні! Його навіть не включають у склад Директорії. Яке розчарування! І, власне кажучи, яка несправедливість». ¹¹¹

На нашу думку саме ця несправедливість заважила на дальшій політичній діяльності М. С. Грушевського. Для батька українського державного відродження не було місця в політичному житті України. Думаємо, що проф. Мартос правий, коли говорить про розчарування Грушевського в тому часі.

Дальші події життя історика подані в А—1926 телеграфічним стилем. Треба згадати, що під час Директорії він брав участь в засідан-

¹⁰⁸ М. Грушевський, «На переломі», *Вибрані праці*. Нью-Йорк 1960, стор. 52–54, 56.

¹⁰⁹ А—1926, стор. 30.

¹¹⁰ А—1914/1919, стор. 101.

¹¹¹ Б. Мартос, «М. С. Грушевський, яким я його знав», *Український Історик*, ч. 1–2, 1966, стор. 79.

нях Наукового Товариства, на форумі якого обговорювано питання реорганізації Академії Наук.

З початком лютого 1919 року Грушевський переїздить до Кам'янця, де короткий час редагує часопис «Голос Поділля». Треба згадати, що він був вибраний членом Трудового Конгресу. З кінцем березня виїжджає через Галичину закордон і бере участь в міжнародній соціалістичній конференції в Люцерні.¹¹²

Треба згадати, що на вищезгаданій конференції було прийнято резолюцію, якою визнано самостійність України. Під кінець 1919 року Грушевський став ініціатором Українського Соціологічного Інституту, який у відносно короткому часі розгорнув жваву видавничу діяльність.

У 1921 році Грушевський виступив з делегацією С-рів в II Інтернаціоналу, 1922 р. зложив свій делегацький мандат з огляду на принципіальні розходження, і віддавсь виключно науковій роботі в «Укр. Соц. Інституті».¹¹³

Тут треба також згадати, що він брав близьку участь в організації періодиків «Europe Orientale», «Наш стяг», «Борітеся-поборете» і час до часу співпрацював в українській американській і канадській пресі.

Закінчує свою автобіографію Грушевський згадкою, що з кінцем 1923 року був вибраний членом УАН в Києві і «в березні 1924 року повернувся на Радянську Україну, до Києва, сподіваючися повести інтензивну наукову роботу в нових умовах».¹¹⁴

Не є нашим завданням розглядати тут причини повороту Грушевського в Україну, ані аналізувати його політичної роботи в роках 1919—1924. Тут лиш підкреслимо, що на нашу думку, головним мотивом повороту Грушевського в 1924 році були пляни його наукової праці, а також розчарування українською політичною дійсністю поза межами України в 1920-их роках.

А—1926 кінчається на 1924 році.

*

Оцінюючи автобіографії М. Грушевського з 1906 і 1926 років приходить сказати, що вони є надзвичайно короткі. Не зважаючи на те автобіографічні його матеріали являються одним з основних джерел для вивчення його життя і творчості. Саме тому плянуємо у майбутньому перевидати Автобіографію Михайла Грушевського з 1926 року і тим самим зробити її приступною для ширших кругів, дослідників і читачів.

¹¹² Докладніше в статті М. Грушевського, «В першій делегації української партії соц. революціонерів», *Борітеся-Поборете*, ч. 3, 1920, стор. 47—50.

¹¹³ А—1926, стор. 30.

¹¹⁴ А—1926, стор. 31.

